

În: Magazin Istoric, 4/2016, 38–43.

RAPORTUL LUI ERNEST (ERNŐ) MARTON DESPRE SITUAȚIA EVREILOR DIN TRANSILVANIA DE NORD

GIDÓ ATTILA

Deportările din Transilvania de Nord au început la 16 mai 1944, la Sighetul Marmației, și au luat sfârșit la 7 iunie, la Cluj. Autoritățile maghiare au trimis la Auschwitz-Birkenau 131.639 de evrei din acest teritoriu. Holocaustul a afectat mult mai multe persoane, deoarece potrivit legilor rasiale maghiare, 164.052 de locuitori din Transilvania de Nord erau considerați evrei (6,4% din populația din zonă), dintre care aproximativ 35.000-40.000 au supraviețuit Holocaustului.

Majoritatea supraviețuitorilor, aproximativ 25.000–30.000 de persoane, proveneau din rândurile celor deportați, iar ceilalți s-au eliberat din serviciul de muncă forțată sau au supraviețuit perioadei în alt mod: de exemplu s-au ascuns ori s-au refugiat în România.

După arestarea la București, la data de 23 august 1944, a mareșalului Ion Antonescu și trecerea României de partea aliaților, armata sovietică și cea română au pătruns în Transilvania de Nord. Soldații germani și maghiari, precum și administrația maghiară și o parte a populației civile s-au retras spre Occident. În decursul lunilor septembrie și octombrie 1944 românii și sovieticii au reușit să preia prin luptă acest teritoriu.

Pentru organizarea administrației publice și, pentru administrarea teritoriului s-a înființat Comisariatul pentru Administrarea Regiunilor Eliberate din Transilvania, subordonat noului guvern român condus de generalul Constantin Sănătescu.

Comisariatul guvernamental, înființat printr-un ordin din 10 octombrie 1944, era condus de Ionel Pop, nepotul lui Iuliu Maniu. Sovieticii s-au împotrivit instaurării administrației românești, așa că eficiența acestui comisariat a fost pusă sub semnul întrebării în multe locuri, începând cu 25 octombrie, când guvernul român a instaurat în Transilvania de Nord administrația militară provizorie.

Între timp sovieticii, profitând de atrocitățile provocate de autoritățile române și de prejudiciul suferit de populația civilă, au expulzat din teritoriile Transilvaniei de Nord, la data de 12 noiembrie 1944 – cu efect din 14 noiembrie – administrația română. Substratul deciziei însă nu avea intenția de a opri atrocitățile, ci de a exercita presiune în vederea modificării componenței guvernului român și astfel să sprijine partidele de stânga – printre care și Partidul Comunist Român – în procesul de acaparare a puterii.

Comunitatea evreiască a fost decimată. Puținii membri care mai trăiau în acea perioadă în Transilvania de Nord au fost cei care prestau muncă obligatorie în teritoriu, cei care s-au ascuns ori au trăit cu acte false sau au fost exceptați. Ei au fost eliberați în toamna anului 1944. Puțini erau însă cei cărora le-a fost dat să se bucure de eliberare, marea majoritate a evreilor fiind victime ale Holocaustului din Ungaria. S-au frânt existențe, s-au fărâmat familii, instituțiile evreiești au încetat să existe în spatele frontului. Cei rămași în viață nu știau nimic de soarta rudelor deportate sau duse la muncă obligatorie în afara teritoriului Transilvaniei de Nord.

Reorganizarea vieții cotidiene și instituționale evreiești a fost începută după eliberare de supraviețuitorii care se mai aflau în Transilvania de Nord. Întâi s-au reînființat comunitățile de cult evreiești și cele două organizații ale acestora, Biroul Central Israelit Ortodox din Ardeal și Banat, respectiv Uniunea Comunităților de rit occidental din Ardeal. Reprezentanții evreilor erau prezenți și în structura autorităților interimare ale localităților.

La începutul toamnei 1944 au apărut și Grupările Democratice Evreiești, ca organe de reprezentare a intereselor politice ale evreilor, care după un an, în toamna lui 1945, s-au contopit în Comitetul Democratic Evreiesc, aflat sub influența și îndrumarea P.C.R.

Soarta evreilor din Transilvania de Nord a luat o întorsătură tragică începând din martie 1944, după ce germanii au ocupat regiunea. Evreii de origine transilvăneană, care trăiau în Transilvania de Sud și la București, în primele săptămâni ale ocupației au încercat să ofere ajutor în mod organizat evreilor care s-au refugiat din Ungaria în România. Acțiunile de salvare au luat o nouă întorsătură în vara anul 1944.

Chiar înainte de mutarea forțată a evreilor din Transilvania de Nord în ghetouri, la începutul lunii mai 1944, s-a refugiat în România Ernest Marton, o personalitate de marcă a evreilor din Transilvania.

În iunie 1944 a luat ființă Comitetul de Ajutorare a Refugiaților Evrei pentru Transilvania

de Nord, condus de Marton. În această perioadă comitetul se ocupa de amplasarea și asistarea persoanelor care doreau să emigreze în Palestina, respectiv cu organizarea călătoriei lor. După 23 august 1944, organizația a căpătat statut oficial și din 20 octombrie și-a continuat activitatea sub numele de Curatoriul General Evreiesc pentru Ardealul de Nord.

La 4 noiembrie 1944 Ionel Pop, comisarul guvernamental din Transilvania de Nord, a aprobat înființarea și a unui alt organ, denumit Departamentul Special pentru Problemele Evreilor din Teritoriile Eliberate. În fruntea acestui organ a fost numit același Ernest Marton.

Marton, împreună cu conducătorii evrei bucureșteni, au încercat în octombrie 1944, în repetate rânduri, să exercite presiune asupra guvernului român ca acesta să ia contactul cu guvernele german și maghiar, prin intermediul Crucii Roșii Internaționale și a statelor neutre, pentru a salva evreii din Transilvania de Nord, care mai erau în viață.

Curatoriul a trimis totodată memorandumuri Crucii Roșii, Comisiei Aliate de Control din București și organizațiilor evreiești internaționale, iar de la mijlocul lunii noiembrie 1944 și guvernelor sovietic, american și britanic.

În perioada 5–25 noiembrie 1944, cu ocazia călătoriei făcute în Transilvania de Nord de Ernest Marton și de delegația condusă de el, s-a încercat să se facă demersuri și pentru salvarea evreilor care mai erau în viață în această zonă. În răspunsurile la memorandumuri, guvernele american și britanic solicitau noi informații despre ghetouri, deportări și evreii care se aflau în toamna anului 1944 în Transilvania de Nord. Această călătorie din noiembrie așadar avea drept scop obținerea și oferirea, pentru diferitele organizații evreiești bucureștene și internaționale, respectiv pentru guvernul român, a unei imagini cât mai exacte despre supraviețuitorii evrei din Transilvania de Nord și condițiile lor de viață.

Statutul Transilvaniei de Nord era pe acea vreme nesigur; în unele localități funcționa administrația română, alte localități fiind sub control sovietic, iar de la mijlocul lui noiembrie regiunea ajungând în totalitate sub control sovietic. În zonă s-a generalizat lipsa de alimente, starea sănătății publice era catastrofală, drumurile erau în ruine. Delegația a călătorit sub protecția Crucii Roșii Internaționale, cu permisiunea autorităților sovietice. Raportul lui Marton oferă în primul rând o imagine despre condițiile de viață ale evreilor supraviețuitori din zonă, dar într-o anumită măsură devine vizibilă și starea generală din Transilvania. De fapt, acest document este prima informație detaliată despre evreii din Transilvania de Nord de după eliberare. Datele se bazează pe evaluări, deoarece din cauza fluctuației permanente a populației evreiești, dar și a celei ne-evreiești, numărul locuitorilor și condițiile lor de viață se

modificau permanent.

Autorul documentului, Ernest Marton – în contradicție cu alte surse din acele timpuri – pare să fie destul de informat în ce privește soarta evreilor deportați. Acest lucru se poate explica poate și prin faptul că șefii evrei din Cluj, printre care și Marton, știau deja înainte de 3 mai 1944, adică înainte de a începe trimiterea evreilor în ghetouri, ce îi așteaptă pe aceștia. Așadar, în toamna anului 1944, Marton probabil că nu mai avea dubii în ce privește faptul că marea majoritate a evreilor deportați din Transilvania de Nord nu se va întoarce acasă.

Raportul delegației conduse de Marton nu este un document chiar necunoscut pentru istorici. Tamás Stark a publicat pasaje scurte dintr-o variantă aflată la Yad Vashem, datată (poate tocmai de Stark) diferit (20 noiembrie 1944), dar cu conținut în totalitate identic, datele publicate în raport utilizându-le în lucrările sale referitoare la pierderile de vieți omenești ale comunității evreilor maghiari. Aceste cifre au fost preluate ulterior de la Stark și de alți autori. De ce este totuși importantă publicarea acestui text? Pentru că din perspectiva cercetării Holocaustului și a cercetărilor referitoare la supraviețuitori, este importantă cunoașterea în detaliu a acestui document. Nu numai evaluările referitoare la numărul supraviețuitorilor au valoare de informație, ci și pasajele care se referă la starea generală din Transilvania de Nord în noiembrie 1944, respectiv cele referitoare la problemele și ajutorarea evreilor. Este interesant de constatat în ce fel au interpretat conducătorii evrei și membrii delegației evenimentele istorice și situațiile sociale la care înșiși erau părtași.

Exemplarul original, scris în limba maghiară, l-am cercetat în 2012 în Colecția lui Ernest Marton aflată la arhiva Institutului „Strochlitz“ din Haifa. Colecția a fost depusă de Gizella Deutsch, văduva lui Marton, după moartea politicianului și ziaristului, în 1960. Un alt exemplar, nedatat și redactat în limba română, poate fi consultat la Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale, fondul Președinției Consiliului de Miniștri. Textul îl publicăm prescurtat, cu ortografia neschimbată.

Raport

asupra voiajului de documentare a delegațiunii evreiești în teritoriile eliberate.

Sub conducerea mea, între 5–25 noiembrie 1944, o delegațiune evreiască a cercetat centrele mai importante ale Ardealului de Nord eliberat[...]

Membrii delegației, împrăștiați în grupuri, au vizitat localitățile mai mari din Ardealul de Nord eliberat și au luat contact cu populația evreiască și cu reprezentanții autorităților locale.

Localitățile cele mai importante au fost cercetate chiar și de mai multe ori, după cum se ivea necesitatea. Localitățile vizitate au fost următoarele: 1) Cluj; 2) Oradea Mare; 3) Satu-Mare; 4) Sighetul Marmăției; 5) Careii Mari; 6) Zălău; 7) Huedin; 8) Șomcuta Mare; 9) Târgu Mureș; 10) Dej; 11) Baia Mare; 12) Bistrița [...]

Eliberarea Ardealului de Nord de sub jugul fascismului maghiaro-german s-a efectuat cu prețul unor lupte grele. Pentru stăpânirea acestui teritoriu, armatele eliberatoare rusești și românești au adus sacrificii de sânge. În jurul unor localități mai însemnate, luptele au durat săptămâni întregi. Aceste lupte, duse cu arme moderne de distrugere, și-au întipărit adânc urmele în peisagiul nord-ardelean, iar orașele vor păstra încă multă vreme caracteristicile luptelor. Începând de la Aiud, la fiecare pas am întâlnit urmele ravagiilor provocate de război. Pe ambele părți ale șoselei, pe câmpuri, pe colinele mărginașe, tot mai des se văd tancuri și tunuri distruse, automobile lovite de obuze, cadavre de oameni și animale. De asemenea, mormintele soldaților căzuți se înșiruie de-a lungul șoselelor, cu steaua sovietică sau crucea la căpătâiul lor. În piețele satelor și orașelor am observat morminte de ale soldaților sovietici căzuți în luptă.

Circulația este anevoioasă, deoarece podurile cari legau malurile râurilor și ale pâraielor au fost dinamitate de către armatele maghiare și germane în retragere. Podurile provizorii nu sunt încă construite peste tot, astfel automobilul uneori e nevoit să facă ocoluri mari pentru a răzbate pe malul celălalt. Din cauza podurilor distruse, circulația trenurilor nu este posibilă. În timpul călătoriei delegației, circulația trenurilor dintre Oradea și Arad a fost reluată.

Orașele din Ardealul de Nord au suferit pagube însemnate în urma bombardamentelor aeriene, a tirului de artilerie și în urma luptelor de stradă, incendiile și dinamităriile armatelor în retragere au desăvârșit opera de distrugere. Cea mai mare parte a orașului Satu-Mare este în ruine. Cartiere întregi ale Clujului și Orăzii [a Orădiei] sunt nimicite[...]

Înainte de retragerea lor, germanii au distrus și uzinele publice ale orașelor (uzinele de apă și electricitate etc.) și în multe locuri nici astăzi distrugerile acestea nu au putut fi reparate.

Atât orașele cât și satele sunt pustii. Prăvăliile au fost complet devastate de trupele în retragere și de populație. În orașe cu sute de mii de locuitori, nu există nicio prăvălie de alimente sau vreo altă prăvălie deschisă. Nici în orele zilei nu se zăresc trecători pe stradă. Locuitorii nu îndrăznesc să-și părăsească casele devastate și preferă să stea mai mult ascunși. Grozăviile războiului mișcător i-au învățat să prefere a nu intra în contact cu armatele trecătoare.

Pe șosele circulă exclusiv vehicule militare. Automobile nici nu mai există în Ardealul de Nord, dar în urma rechizițiilor repetate nici căruțele cu cai ori vite nu îndrăznesc să mai circule[...]

Una dintre problemele cele mai importante ale delegației a fost cunoașterea și studierea situației evreilor rămași sau reveniți în vederea reintegrării lor într-o viață normală și productivă.

După calculele făcute, astăzi în Ardealul de Nord există cca. 6.500-7.000 de evrei. Din aceștia aproximativ 1.000-1.500 sunt evrei excepționali, cari au stat ascunși, și refugiați întorși, iar cca. 5.000-5.500 se recrutează dintre cei concentrați în cadrele armatei maghiare, cari lucrând în dosul frontului, cu ocazia înaintării Armatei Roșii, au reușit să evadeze și să treacă în rândul trupelor eliberatoare ruso-române.

În ce privește pe evreii din categoria I, situația lor deși este gravă, totuși e suportabilă. Au reușit să-și salveze o mare parte din îmbrăcăminte, averea mobilă și chiar și locuințele lor; deși existența lor pentru moment nu le este asigurată, au totuși șanse să reușească a-și înfiripa o nouă viață. Majoritatea lor au trecut peste dezastru împreună cu familiile lor, ceea ce constituie în sine o favoare, în actuala configurație a vieții evreiești din Ardealul de Nord.

Cealaltă categorie a evreilor nord-ardeleni, anume aceia cari au evadat din detașamentele de muncă, se află într-o situație mult mai grea și tragică. Acești bărbați, între 20-40 de ani, au revenit în zdrențe, extenuați fizicește și zdrobiți sufletește. La casele lor au găsit totul jefuit, pe ai lor, rude și prieteni, deportați în locuri necunoscute. Ușor se poate înțelege că acești nenorociți ai soartei nu se pot împăca cu realitatea și să se readapteze la o viață normală și productivă, care progresează foarte anevoios. Cei mai mulți caută pe ai lor și lucrurile dispărute. Fiecare nutrește credința că poate membrii familiei lor vor reapare din vreun colț ascuns[...]

Astfel, viața evreilor nord-ardeleni scoate la iveală probleme neobișnuite și excepționale. Condițiile preliminare ale vieții familiale lipsesc cu desăvârșire. Bărbații, în cea mai mare parte a lor, sunt fără femei, și majoritatea nici nu pot măcar să se gândească să-și caute femei în alte părți, fiindcă așteaptă cu înfrigurare revenirea soțiilor lor. La Cluj sunt 1.000 de bărbați evrei și cel mult 20-30 de femei. La Oradea 1.500 de bărbați și 50-60 de femei. Cam aceasta este proporția și în celelalte orașe din Ardealul de Nord. Această împrejurare va îngreuna și mai mult în viitor revenirea evreilor la treburile lor de fiecare zi[...]

Instituțiile evreiești, comunitățile, spitalele, școlile, templele, băile rituale s-au distrus

complet. O parte din sinagoge au fost dinamitate ori incendiate de armatele nemțești și maghiare în retragere. Templul neolog din Cluj e în ruine. Templul mare ortodox [evreu ortodox] din Sighet a căzut pradă flăcărilor. În general sinagogele au fost transformate de către nemți în garajuri, grajduri sau depozite.

Evreimea reîntoarsă în mod instinctiv a început să redea instituțiilor sale destinația firească. În fiecare localitate au pus bazele comunităților care în afară de caracterul lor religios, servește scopuri etnice și sociale. Comunitățile astfel constituite depun eforturi onorabile pe de o parte pentru organizarea evreimii, pe de alta pentru refacerea instituțiilor lor. În fiecare localitate mai mare au refăcut o sinagogă, unde elementele mai devotate cultului au reînceput oficiile de slujbe religioase. În numeroase locuri au fost repuse în stare de funcționare băile rituale, cari constituiesc astăzi unicele băi publice ale orașelor respective [...]

Depinde de comandanții militari și șefii administrativi ai orașelor, în ce măsură se reușește a se asigura interesele bunurilor celor deportați. În unele locuri s-a permis concentrarea, inventarierea și păstrarea în securitate a averilor evreiești mobile, în alte locuri însă, autoritățile nu au permis această operațiune. În noțiunea „imobile“ natural se înțeleg doar mobilierile, căci celelalte obiecte, ca articole de menaj, îmbrăcăminte au fost risipite ori jefuite de armatele cari au trecut și de către lepădăturile locului.

O și mai mare dezordine domnește pe planul administrării imobilelor cât și pe acela al întreprinderii comerciale și industriale evreiești. Comunitățile speră să preia administrarea acestor bunuri importante pentru a le fructifica în favoarea proprietarilor deportați. În urmărirea acestui scop se izbesc însă de două mari piedici: una este lipsa de înțelegere a autorităților locale militare și civile, uneori chiar opunerea formală a acestora, alta este lipsa capacității și a brațelor de muncă evreiești, care se resimte îndeosebi în orașele mai mici [...]

Din cele arătate până acum, rezultă, că situația economică și socială a evreimii din Ardealul de Nord e peste măsură de gravă și critică. În afara momentelor de criză generale îi mai apasă și necazurile specific evreiești. Plasarea în domeniile de activitate anterioare se lovește de piedici extraordinare. Comercianții nu și-au găsit prăvălia și depozitul de mărfuri, meseriașului i-au dispărut sculele, funcționarii au găsit întreprinderile unde erau angajați, distruse. Toți sunt nevoiți să reînceapă totul de la început și puțini sunt cei favorizați de noroc, cari s-au putut plasa în locurile și domeniile de activitate vechi [...] [București, 28 noiembrie 1944]“

Textul are inițiale